

Szilágyi-Gál Mihály

Az érdekmentes tetszés autonómiája

Gondolatok Kant esztétikájáról

Az *ítélőerő kritikájában* Kant azt vallja, hogy ízlésítéletek csak társadalomban lehetségesek. Úgy gondolom, hogy az ízlésítéletek éppen ezen nyilvános jellegének köszönhető, hogy erkölcs- és politikafilozófiai szempontból is érdekesekek. Az ízlés, a morál és a politikum hármas kapcsolatát egy olyan szabadságfelfogás teremti meg, amely Kant művének mindvégig háttérgondolata marad. Schiller és Arendt hipotézise, miszerint Kant esztétikája magában hordozza egy politikafilozófia lehetőségét, egymástól függetlenül rátalál a kapcsolat alapjára: a szabadságra mint autonómiára. Az autonómia gondolata Kant erkölcs- és ízlélméletében egyaránt jelen van. Az a fogalom, amely közvetlen kapcsolatot teremt a szabadság mint autonómia etikai és esztétikai jelenléte között, az érdekmentesség.

Az *ítélőerő kritikájára* reflektálva kiindulópontom az esztétikum nyilvános jellegének a fenti értelemben vett háromirányúsága. Az ízlésítéletek ezen diszciplína-felettségének vizsgálatát csak úgy érdemes elvégezni, ha a három terület, az esztétikum, az etikum és a politikum ízléssel való összefüggését külön-külön elemezzük. Enélkül ugyanis a vizsgálódás az egyik területből való magyarázásának végtelen regresszusába torkollhat. Az esztétikum, az etikum és a politikum önjogú kérdéskörei összehasonlításának tehát abból kell kiindulnia, hogy melyikükben milyen helyet foglal el az ízlés problematikája. Az átfedések csak ezt követően tárhatók fel.

Kant esztétikájában a szép tapasztalata az értelem és a képzelet szabad játékának megélése. A szabad játék (*das freie Spiel der Einbildungskraft und Verstand*) fogalmán Kant az értelmi és az érzéki elemek fogalmilag nem artikulálható – valamilyen konkrét fogalomra le nem szűkíthető – egybecsengését érti. Ennek megfelelően azt vallja, hogy ízlésítéleteink egyszerre tartoznak a fogalmiság és az érzéki benyomások birodalmába. Kifejtvén, hogy az ízlésítéletek az értelem és a képzelet szubjektív tapasztalatára irányuló reflexiók, Kant az ízlést implicite a szabadság tereként írja le. Friedrich Schiller az esztétikai tapasztalat inherens szabadságának ezen gondolatmenete mellett tesz hitet, amikor a Kallias-levelekben a szépet mint a jelenségben testet öltő szabadságot (*Freiheit in der Erscheinung*) definiálja. Az ember esztétikai neveléséről szóló levelekben ezt a definíciót gondolja tovább.

Úgy vélem, hogy az ízlés inherens szabadsága az érdekmentesség követelményéből érthető meg leginkább. Továbbá ez az a fogalom, amely Kant esztétikáját erkölcsfilozófiájával összekapcsolja. És egyúttal ez az a fogalom, melynek mentén Schiller és Arendt Kant esztétikájának mint politikaelméleti sajátosságnak a rekonstrukciója felé halad. Schiller és Arendt interpretációja Kant esztétikájának etikai és politikaelméleti összefüggéseiről egyben saját elméletük kifejtése ezekről az összefüggésekről.

Az esztétikum és az erkölcs összefüggéseit Kant különböző módokon, olykor homályosan írja le. Különböző fogalmak vonatkoznak erre a relációra, úgymint érdekmentesség, célszerűtlen célszerűség, forma, autonómia, pluralitás, közölhetőség és *sensus communis*, hogy csak a legegyszerűbbeket említsem. Úgy vélem, hogy az esztétika és az etika vizsgálódásainak átfedései leginkább az érdekmentesség jelentésében valósulnak meg. Ez a fogalom ugyanis a partikuláris (nem érznek megfelelő) érdeknek mind a morális ítéletekből, mind pedig az ízlésítéletekből való kiküszöbölésére vonatkozik. Az érdekmentesség fogalma nemcsak az esztétikában rejlő erkölcsfilozófiai tartalmat hordozza, hanem Kant kifejezetten erkölcsfilozófiai munkáiban is alapfogalom. Hipotézisem szerint az érdekmentesség fogalmának ez a hídfunciója abból a szabadságfelfogásból ered, melyet Kant kritikai korszakának erkölcsfilozófiai és esztétikai – mi több, késői politikaelméleti fejtegetéseiben is egyaránt használ.

Tekintettel arra, hogy a reflexív ítéles kontextusában, amely az ízlésítéletek alapja, Kant inkább a heautonómia fogalmát használja, mint az autonómia fogalmát, félrevezető az erkölcsi és az esztétikai szabadság egyszerű analógiájára gondolni. Ellenben egy általánosabb szinten vizsgálódva, amelyen Kant szabadságfelfogásának lényegét próbáljuk megragadni, az autonómia fogalma az erkölcsi és az esztétikai szabadságot egyaránt magában foglalja. A közös pont nem a heautonómia, mint az autonómia szűkre szabott – csupán a reflexív ítélesre fenntartott fogalma, hanem a szabadság átfogóbb jelentése. Ennek a szélesebb értelemben vett szabadságfelfogásnak a kulcsfogalma az érdekmentesség. Ez bizonyítható abból a szerepből, amelyet az érdek – érdekmentesség fogalompár Kant erkölcsfilozófiájában és esztétikájában egyaránt betölt. Az átfedés egy olyan közös jelentés, amely alapvetőbb, mint az autonómia–heautonómia megkülönböztetés. Erkölcsfilozófiájában Kant az autonómia és a heteronómia megkülönböztetésével közvetlen kapcsolatot érzékelt az érdek erkölcsi aktusokban való jelenléte vagy hiánya között, és az érdeket a moralitás számára csak az ész érdekének magasabb rendű értelmében, a kategorikus imperatívusz érdekének értelmében menti meg. Ebben a kontextusban nyer értelmet az érdekmentesség, mint az esztétika és az etika közös szabadságának alapfogalma.

Az érdekmentesség fogalma azon a megfontoláson alapszik, hogy az érdekből fakadó cselekvés a szabad cselekvéssel ellentétes irányban hat.

Erkölcsfilozófiájában Kant az érdek által motivált cselekvést heteronómiának nevezi. Esztétikájában azt állítja, hogy szép az, ami érdek nélkül tetszik; innen az érdekmentes tetszés megfogalmazása, mint a szép tapasztalatának sajátossága. Mind az esztétikai, mind pedig az erkölcsi ítéletek esetében azt tanuljuk Kanttól, hogy az érdek megjelenése az ítélet aktusában magának az ítéletnek a tisztaságát teszi tönkre. Az érdek okozta impuritás lényegüket aknázza alá. Eszerint az érdektől való függetlenség azt jelenti, hogy az ítélet aktusa autonóm.

Érdeemes megfigyelni, hogy az érdekmentesség fogalma közvetlenül kapcsolódik a szabadság gondolatához. Az ízlésítéletek esetében az érdekmentesség megköveteli az ítéletek függetlenségét azoktól a motivációktól, amelyek az ítélet tárgyának létében érdekeltek, nem pedig az adott tárgyra irányuló érdekmentes tetszésben. Az erkölcsi ítéletek esetében az autonómia – heteronómia distinkcióban az érdekektől való függetlenség hasonló követelményével találkozunk. Míg az ízlésítéletek esetében az egyetlen legitim érdek az érdekmentes tetszésben való –mondjuk így: magasabb érdek – addig a morális ítéletek esetében az érdek egyetlen legitim esete az észnek a kategorikus imperatívusz érvényesülésében való érdeke. Ennek megfelelően a heteronómia a partikuláris érdek jelenléte a cselekvésben: az esztétikum és az etikum természete közötti párhuzam egyre nyilvánvalóbb.

A szabadságnak az esztétikában betöltött szerepében az érdekmentesség fogalmát a célszerűtlen célszerűség és a forma követik, amelyek az esztétikum öntörvényűségét jelölik. Az érdekmentesség, a célszerűtlen célszerűség és a forma egyetlen összefüggő egység elemei, amely felöleli mind az erkölcsi, mind pedig az esztétikai jelenségvilágot, és amelynek közös lényege az érdektől való függetlenség követelménye. Az érdekektől való függetlenség az etikum és az esztétikum közös normativitása; közös világuk az az ideális hely, amelyet Kant célok birodalmának nevez, és ahol a szabadság az önmagam felett gyakorolt törvényt jelenti: ez tehát az autonóm cselekvők világa. Az autonómia ellentétpárja a heteronómia, amely a szabadság hiányához vezet, az erkölcsi cselekvésben és az esztétikai alkotásban egyaránt a „csúnyaság” hordozója. Ily módon a csúnya és a rossz, a szép és a jó már nem metaforikusan kerülnek egymás mellé, hanem azáltal, hogy az érdektől való motiváltság vagy annak hiánya a szabadságnak ugyanahhoz a jelentéséhez kapcsolja őket.

Kant hatása Schiller egyes műveire, különösképpen az emberi nem esztétikai neveléséről szóló huszonhét levélből álló értekezésben nem kérdéses. Már az első levélből kiderül, hogy Schiller nem is titkolja inspirációjának kanti forrását. A második levélből azt is megtudjuk, hogy éppen a szép jelensége és a szabadság összefüggése az, ami Schillert ebben a művében Kant esztétikájából érdeklí.

Kant és Schiller esztétikai értekezése az okfejtés módszertanában és a kifejtés stílusában nagyon különböznek egymástól. Ezek a formai különbségek sajátosan tükrözik a filozófiai tartalom különbségeit is. A két különböző munka ugyanis egyszeremind két különböző állásfoglalás is arról, hogy miként kell filozófiát írni. Schiller szépíróként ír filozófiai értekezést. Ez lehetetlenné teszi, hogy művét kizárólag, mint értekezést olvassuk. Kant analitikus érvelésmódja természettudományos iskolázottságát jelzi. Ezeknek a stílusbeli különbségeknek következtében a két szöveg téziseinek egybevetése is sajátos figyelmet igényel. Schiller tudatában volt stílusa kvázi-teoretikus jellegének, amikor Goethével folytatott levelezésében azt írta magáról, hogy ő költőnek filozófus, filozófusnak költő. Ám ez az ambivalencia nemcsak az értekezés ingadozó fogalmi szigorának hátrányaihoz vezetett, hanem éppenséggel a kifejezésmód függetlenedését is egy olyan fogalmi kerettől, amellyel maga Kant is küzd az esztétikai tapasztalat leírásában. Ennek a részben nyelvi természetű küzdelemnek a terméke lett legvitatottabb könyve, amelyben a megszokott terminológiai szigor helyenként félig-meddig tisztázatlan metaforák váltják fel. Például abban a kifejtésben, amely az esztétikai tapasztalatot mint morális ideák lehetséges szenzuális kifejezésmódját taglalja. Nagyon különböző szellemi habitusuk és stílusuk ellenére mindketten beleütköztek abba a nehézségbe, hogy az esztétikai tapasztalat csak részben fogalmi természetét fogalmilag írják le. Azt mondhatnók tehát, hogy értekezésük fogalmi szigorának helyenkénti megbomlását vizsgálódásuk tárgyának, az esztétikumnak a fogalmisággal való sajátos természete okozza.

Nem szükséges Schiller Kant-interpretációjának egészét elfogadnunk ahhoz, hogy csupán egyes állításait tartsuk érvényesnek. Mi több, Schiller érvelésének támadható pontjai is hasznosak mind Kant mondanivalójának, mind pedig a Kant-recepciók folytatódó sorának jobb megértésében.

Kant esztétikájának politikafilozófiai olvasatában Arendt saját tézist fejt ki a modernség, ezen belül a modern politikai gondolkodás természetéről, miszerint az nem vet kellőképpen számot a partikularitással, nem képes az individuális dolog megragadására. Ebből adódik Arendtnek az ítéles mint olyan képesség iránti affinitása, amely meg tud törni egy kauzális láncot, képes lévén ezáltal arra, hogy más irányt adjon a történéseknek. Arendt modernségkritikája nem a modernség visszautasítása, hanem a modernség számonkérése a modernségtől. Az értelem szabálykövető képessége reflektálatlan. Ezzel szemben az ész a kritika tere. A számonkérést az ész végzi el, az értelem csak végrehajt. Arendt a végrehajtó emberben látja meg a morális bukás veszélyét. Az értelem betartja azt, ami már készen van - az ész felülvizsgálja. Az észnek nehezebb a dolga, mert magára vállalja a végső indoklás terhét. Ezeknek a megfontolásoknak mentén körvonalazódik Arendt álláspontja, melyet így foglalhatunk össze: az ítéles a szabadság gyakorlata. Az *erweiterte Denkungsart*, vagyis a kiterjesztett gondolkodásmód, mely egyike a

reflexív ítéles Kant által megnevezett tulajdonságainak, egyszermind episztemikus, morális és esztétikai gyakorlat. Ebből ered Arendt alapgondolata, hogy ugyanis a gondolkodás (és az ítéles) képessége kognitív esély és erkölcsi teher, melynek során a jót a rossztól megkülönböztetjük. Arendt nem állt elő semmilyen konkrét politikaelmélettel. Nem fogalmazott meg semmilyen normatív cselekvéseméletet, politikafilozófiát vagy ideológiát. Hozzájárulása a politikai gondolkodáshoz egy olyan leírása a politikai észnek, amely nem választható el az esztétikai észről. A közös pont a reflexív ítéles képessége, mely kapcsolatot teremt az ízlésítéletek és egy általánosabb értelemben vett ítéles között, amely alapvetően közösségi természetű és magában foglalja az esztétikai, az erkölcsi és a politikai ítélest. A szélesebb értelemben vett ítélest és az ízlésítéleteket a *sensus communis* kapcsolja a reflexív ítéles általános képességéhez. Az esztétikai néző (the spectator) és a politikai „Weltbetrachter” a világközösségnek ugyanabból az ideáljából ered, amelyből Kant gondolata (és ideálja) a történelem végkifejletéről, mint a *Mündigkeiteit* állapotának megvalósulásáról. Ez az állapot Kantnál az etikai világközösség megvalósulásának reménye – a természet végcélja. A természet végcéljának gondolata pedig összekapcsolja az esztétikát a világ teleológiájával. Az *erweiterte Denkungsart* a nyilvános tér ontológiai előfeltétele, mely nélkül sem az ízlés, sem a politika, mint közös emberi tett nem volna lehetséges, és amelynek hiányában egyikük sem létezhetne a másik nélkül. Arendt megkísérli felfedezni Kant esztétikájában a ki nem mondott politikafilozófiát. Jóllehet azzal vádolják, hogy figyelmen kívül hagyja Kant specifikus politikafilozófiai írásait, az autonómia gondolatköre mentén haladva Arendt mégis csak egy olyan alapvető kanti gondolatot követ nyomon, amely Kant műveiben explicit módon is összekapcsolja az etikai és a politikai létet. Az esztétikai főmű kapcsolódása az etikához és a politikához létezik ugyan, de nem szisztematikus. Ezt a hiányzó vagy inkább befejezetlen láncszemet próbálja Arendt összekapcsolni Kant, az autonómia filozófusának életművével.

Kant esztétikáját, mint egy politikafilozófia lehetőségét olvasva, Schiller és Arendt rátalál az ítélerő kritikájának egy implicit tézisére. Eszerint az ízlés nyilvános jellege kapcsolatot teremt az erkölcsfilozófiával és a politikafilozófiával; a szép és a csúnya jelenségének vizsgálata egyszermind állásfoglalást tartogat a jó és a rossz etikai és politikai jelentésének megértésére is.

A rejtély – és ennek a megoldására irányulnak Kant, Arendt és Schiller vizsgálódásai egyaránt – a közös ítéles lehetőségének rejtélye. Schiller és Arendt vizsgálódásainak közös eredménye Kant esztétikájának egy olyan olvasata, amely megmutatja annak implicit morál- és politikafilozófiai tartalmát; ennek az olvasatnak kulcsa a Kant esztétikáján, etikáján és politikafilozófiáján átívelő szabadságfelfogás: a szabadság mint autonómia.

A közös ítéles dilemmája az, hogy az ítéles alapvetően individuális jellege ellenére miként lehetségesek a kollektíven elfogadott értékítéletek. Ennek a kérdésnek a tisztázása egyaránt felölel ismeretelméleti, esztétikai, morálfilozófiai és politikafilozófiai vonatkozásokat. Egyúttal ez az a kérdés, amely külön kutatási témává teszi magát a politikai és esztétikai vizsgálódás közötti kapcsolatot. A közös ítéles kérdésköre felveti az esztétikum – etikum – politikum összekapcsolódásának azt a vonatkozását is, amelyet Arendt fejt ki leginkább, de Schiller Kant-recepciójában is jelen van. Közös mondanivalójuk ebben a kérdésben így foglalható össze: az ember kapcsolata a világgal nemcsak kognitív és morális természetű, hanem esztétikai is. A világgal való esztétikai kapcsolat az ítéelő mindenkori helyzetéből ered – abból tehát, hogy aki ítéel, az mindig valamilyen konkrét szemszögből ítéel. A pont, ahonnan nézve az ítélet születik, a többi emberrel megosztott közös tér egyik pontja. A mindig valahol levés ontológiai perspektívája egyszersmind morális és esztétikai hely, ugyanis mind a morális ítéletek, mind pedig az ízlésítéletek alapvető plurális környezetére figyelmeztet. Ez a pont a néző, mint morális és esztétikai ítéelő pozíciója, melyet Schiller és Arendt egyaránt felfedez Kant esztétikájában és továbbgondol. Arendtnél ez a felismerés vezet el a kijelentéshez, hogy a pluralitás a világ törvénye. A „stop and think” pozíciója Arendtnél a mindenfajta gondolkodás elengedhetetlen mozzanataként jelenik meg. Az őt mindenhova elkísérő és mindig vitatkozó szomszédot emlegető Szókratészre utaló Arendt a gondolkodás mindenkori kettősségét elemzi: a gondolkodást mint önmagammal folytatott párbeszédet, mely minden közösségi interakció kognitív alapja. A gondolkodásba és annak következményeibe bevont mások ezt a kognitív kettősséget morális kettősséggé változtatják. A kogníció morális dimenziója a reflexióval kezdődik, amely nem más, mint egy hipotetikus külső szemlélő – Szókratész szomszédja. Arendt vizsgálódása eljut tehát *Az ítéelőerő kritikájának* ahhoz az alapvető vezérmotívumához, miszerint az erkölcsi ítéletek és az ízlésítéletek egyaránt az ítéelő és a többi ember viszonyán alapszanak. A gondolkodás folyamánként az ítéles erkölcsileg elszámoltatható aktus. Az ízlésítéletek morális és politikai dimenziója az intersubjektív létnek ebből a premorális és prepolitikai valóságából származik. Az ízlésítéletek morális és politikai dimenzióját tehát nem úgy kell elképzelnünk, mint az etika esztétizálását vagy mint az esztétika moralizálását.

Kant, Schiller és Arendt közös álláspontja az esztétikum, az etikum és a politikum összefüggéséről csak akkor érthető meg, ha figyelembe vesszük, hogy mi a közös abban, ahogyan az ítéles természetéről gondolkodnak. Eszerint az ítéles csupán lehetőség; az a mentális adottság, amely mindig útkereszteződéshez vezet azt, aki választani készül. Az ítéles morális súlya abban a semleges nyitottságában keresendő, mellyel az ítéles minden lehetséges irányába tekint. Ebben rejlik alapvető szabadsága. Az implicit tézis, melyet Kant, Schiller és Arendt az ítéles természetéről oszt az, hogy az ítéles

szükségképpen viszonyulás mindenki másához, aki ítélni. Minden egyes egyéni ítélet viszonyulás az ítélsre képes lakók közös világához. Az ítéls ebben az értelemben válik a szép, a jó és a helyes metszéspontjává.

Kant, Schiller és Arendt közös filozófiai álláspontja szerint mind az egyéni szabadság, mind pedig a szabad egyénekből felépülő társadalmak szabadsága rekonstruálható annak a szerepnek az alapján, melyet az ízlés ezekben a társadalmakban betölt. Ugyanis a tényítéletekkel és a morális ítéletekkel ellentétben csak az ízlésítéletek kapcsolódnak egyszerre az egyéni opciókhoz és a mások létének elismeréséhez, akik ugyancsak egyéni ítélnők. Kant, Schiller és Arendt közös víziója az emberiség morális fejlődésének utópiája. Szerintük a tét a felelősség az íránt, ami velünk született. Ez a tét nem más, mint a gondolkodás és az ítéls velünk született kognitív lehetőségeknek erkölcsi tartalma.

Kant-recepciójában igazából mindkét szerző saját elméletét bontakoztatja ki. Ennek a folyamatnak mindkettőjük szigorúan vett Kant-elemzéséhez való viszonyát csakis figyelmes hermeneutikai munkával lehet egymástól elválasztani. A szövegek ezen rétegének elemzése ráébreszt arra, hogy a saját tétis alkotásnak és az implicit recepciónak ezt az átfedését Arendt tudatosabban végzi el. Ő ugyanis sokkal inkább filozófiatörténészként nyúl hozzá a témához, mint Schiller, aki saját elméletet ír. Arendt is saját elméletet ír, de reflektáltabban választja el saját mondanivalóját attól, amit Kantnak tulajdonít. Mindezt átgondolni és írni róla olvasatok olvasatához vezet és interpretációk interpretációjához.